

<http://uard.bg>

New Knowledge Journal of Science

Списание за наука „Ново знание“

University of Agribusiness and Rural Development Academic Publishing House
Bulgaria

Академично издателство на Висше училище по агробизнес и развитие на регионите
Пловдив

ТРАНСФОРМАЦИИТЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ПАЗАР НА ТРУДА В ГОДИНИТЕ НА ПРЕХОД

Венелин Терзиев

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите – Пловдив

Севдалина Димитрова

Национален военен университет „Васил Левски“ - Велико Търново

Ключови думи:

*активна политика на пазара на труда
заетост
икономически растеж
пазар на труда*

Резюме

В статията е изследвана зависимостта на пазара на труда от положителните и негативните ефекти от цикличността на икономическото развитие. В съответствие с отворения характер на българската икономика и спецификата на българския модел на преход, предопределен от влиянията на външните въздействия и допълнителните вътрешни такива върху пазара на труда, са анализирани вероятните сценарии за динамиката на заетостта и безработицата в зависимост от промените на БВП и производителността в условия на рецесия и след началото на икономическото оживление, чиято верификация е на база данните за състоянието на пазара на труда в годините на преход на страната ни към пазарна икономика. Изследвани са и факторите, от които се предопределя равнището на безработицата на база входящите в безработицата потоци за сметка на макроикономическите и други външни мерки, както и влиянието, което би довело до намаляване на средната продължителност на безработицата. Акцент е поставен на необходимостта от формирането на последователна и устойчива стратегия за икономическо развитие с ясна визия за структурирането на икономиката и за търсенето на труд в средносрочен аспект, като основополагащи за гъвкавостта на пазара на труда и заетостта в страната ни.

В годините на преход към пазарна икономика на страната ни, белязани от дефектите на пазара, от процесите на деиндустриализация, разформироване на кооперативната собственост на земята, намаляване на работните места, увеличаване на безработицата - явна и скрита, дискуссионен е въпросът каква политика на пазара на труда е необходима на страната ни, адекватна ли е тя на динамичните промени в социалната среда? В търсенето на подходящия отговор е целесъобразно да изясним какво разбираме под политика на пазара на труда. Независимо от множеството дефиниции в специализираната литература, според нас това е политиката, насочена към подобряване организацията и

функционирането на пазара на труда с цел намаляване на периода на търсене на работно място и заемане на свободните работни места чрез преимуществено въздействие върху вътрешните фактори. Под внимание следва да имаме предвид, че дори и добре организираният и гъвкав пазар на труда силно се влияе и от други фактори, които се намират извън пределите на разглеждания от нас сегмент, които създават „тесни места“ и затрудняват ефективното му функциониране. Нормално работещият пазар на труда, сблъсквайки се с такива фактори, подава сигнали към външната среда и ги приема от нея. Отчитането на сигналите, подавани от пазара на труда, своевременното и

адекватно реагиране на тези сигнали е задача на външната среда.

Разнообразието и степента на влияние на външните фактори върху пазара на труда са извънредно големи. Ние нямаме за задача да се дадат подробен анализ и оценка на тяхното въздействие. Като пример за такива външни фактори, определящи влизането на работна сила на пазара на труда, ние отбелязваме демографското движение на населението, неговия състав, икономическата активност, интензитета на трудовите премествания.

От друга страна, ключово значение за пазара на труда имат икономическите (например, динамиката на БВП, фазите на деловия цикъл, инвестиционната активност и т.н.) и трудовите (работната заплата, работното време, практиката на наемане и освобождаване, социалното партньорство) фактори. Съществена роля имат качеството на работната ръка, съответствието на структурата на работната ръка със структурата на работните места (по професии и отрасли, квалификационни признаци, в географски разрез) и други.

От цялото многообразие фактори, които оказват външно влияние върху пазара на труда, ние се ограничаваме с илюстрирането само на някои от тях, които позволят да покажем широтата и разнообразието на факторите, оказващи влияние и от друга страна, по-точно да определим онези фактори, които имат пряко отношение към *вътрешния механизъм на „работа“* на пазара на труда.

В процеса на сложното пазарно преустройство на българската икономика, осъществявано от края на 80-те години, се генерират и активизират специфични конюнктурни фактори. Отначало те подтикат растежа, предизвикват влошавания и дори отделни деформации в някои основни макроикономически зависимости и пропорции. С напредъка на реформите асиметричните проекции все повече се ограничават, доколкото условията на растежа у нас постепенно се възстановяват и подобряват след намаляването на интензивността на раздържавяването и приватизацията, либерализацията на търговията и цените, реформите в аграрния сектор. Действието на детерминирани от прехода фактори е диференцирано в периода преди и след 1997-1998 г. и провокира интереса към интегрален анализ на основните макроикономически зависимости за целия изминал период на прехода.

На практика има пряка зависимост между икономическия растеж и безработицата през периода на преход в България.

Теорията за икономиката на труда - наука, изучаваща поведението на работниците и работодателите в трудовата сфера, е добре разработена за пазарната икономика, макар и

непрестанно да се развива. Разработките в тази област днес са добре известни и достъпни, включително и под формата на книги, учебници и учебни пособия. Има и редица сериозни разработки, посветени на съвременната теория на безработицата, нейните взаимовръзки с макроикономическата динамика. Действително, много от теоретичните положения, потвърдени в практиката на западните икономики, трудно намират приложение в условията на преходния период в България. Известната крива на Филипс, например, не описва ситуацията в българската икономика в началото на 90-те години, вероятно, поради свръхвисоката инфлация. За традиционните пазарни икономики естествената реакция на работодателите при намаляване обема на производство или прекомерен ръст на работните заплати е да намалят търсенето на работна сила и да освободят работници. В нашата икономика реакцията е различна - излишната работна сила, представляваща производствения фактор „труд“, преимуществено си остана в трудовите колективи. Другите класически положения от теорията за пазара на труда, заетостта и безработицата могат да намерят потвърждение само на основата на достатъчно продължителна статистическа история на икономиката. Това се отнася, например, за цикличните колебания и свързаните с тях краткосрочни и дългосрочни мерки за изравняването им. За съжаление липсва теория за функционирането на пазарите на труда в условията на системни трансформации на икономическата система, както в чуждите, така и сред българските източници.

Въпреки това успоредно с формирането в България на новата икономическа система и нейното развитие на собствена основа, постулатите и законите за функциониране на пазара на труда все по-често намират потвърждение. Същото може да се каже и относно средствата за постигане на равновесие на пазара на труда.

Отчитайки казаното, ние сме използвали само онази теоретична основа, която е резултат от колективния опит на много страни, в много отношения приложим или поне полезен за нас.

Очевидно е, че решаващо външно въздействие върху състоянието на пазара на труда, заетостта и безработицата оказва икономическата ситуация: колкото повече работни места се генерират и колкото повече те отговарят на предлагането на работна сила, толкова по-добри перспективи за заетостта се откриват, толкова по-добре функционира пазара на труда. Може да се каже, че създаването на повече работни места е основната алтернатива на безработицата.

Основната надежда тук преди се свързваше с действията на правителството. Но в новите икономически условия прякото влияние върху този процес от страна на правителството е ограничено

от бюджетните му възможности (финансиране на държавните служби, „бюджетно зависим“ сектор на икономиката, средства, предвидени за инвестиционни цели и т.н.). Предвид относително малкия обем на тези ресурси, бюджетния дефицит и ограниченията за увеличаване на данъците, работни места се създават предимно в частния сектор. Правителството влияе косвено върху процеса на създаване на работни места, чрез реализиране на макроикономическата политика. Тази политика играе двойка роля при намаляването на безработицата. Първо, тя може да способства за ограничаване цикличните колебания в производството и заетостта. Второ, създава основа за подобряване на инвестиционния климат в извънбюджетния сектор, базирана на устойчива финансова система и стабилност на цените. По принцип, макро-задачата на правителството може да се формулира по следния начин: поддържане на трайна заетост, икономически растеж, който да дава възможност за това, стабилни потребителски цени за поддържане и повишаване стандартите на живот и балансиран бюджет (стабилен външен платежен баланс). Дисбалансът в една от частите на „балансовото уравнение“ води до нестабилност на останалите части. Ето защо не е възможно да се постигне трайна заетост единствено чрез мерките на политиката в областта на пазара на труда, но пък без тази политика равновесието е непостижимо.

Дори и при идеално организиран пазар на труда, на който държавата провежда ефективна политика, работните места могат да намаляват под въздействието на външни икономически фактори.

От друга страна, макроикономическото оживление е необходимо условие за увеличаване на работните места и заетостта. Но винаги има граници на подобно увеличение в резултат на макроикономически мерки.

В сравнение с периодите на кризи в другите държави през последното десетилетие, в България се забелязват няколко разлики. На първо място, мащабите на понижаване на икономическите показатели в България е много по-съществена, отколкото в другите държави. Нещо повече, тяхната динамика не придобива задължително отрицателно значение, а може да е съпроводена с намаляване на показателите за растеж. На второ място, периодите на спад в производството са значително по-кратки, отколкото продължителността на рецесията в българската икономика. На трето място, за разлика от България, където се отбелязва едновременно намаляване на БВП, равнището на заетостта и производителността на труда, последната, по принцип, в условията на „обичайна“ пазарна икономика изпитва по-малък натиск или, в противовес на намаляването на темповете на растеж на БВП, се повишава. Тези разлики, без съмнение, разкриват спецификата на кризата в условията на преход. За да бъде изяснена

специфичната реакция на преходната икономика срещу макроикономическите промени, е полезно, според нас, да се изследва какво би било поведението на разглежданите показатели, ако българската икономика бе „обичайно“ пазарно стопанство.

Спадът в производството обикновено е съпроводен с формирането на относителен излишък от работна сила, тъй като за производството на по-малък обем продукция (услуги) се изисква по-малък брой работници, следователно, и работни места.

Ако във фазата на спад в производството се съкращават икономически нецелесъобразни работни места за запазване на производителността (или за задържане на понижаването и), при пониски обеми на производство с цел запазване на конкурентоспособността на предприятието, се съкращава фонд работно време. Една част от работната ръка се освобождава, а друга преминава в режим на „недозаетост“, тоест принудително работи на непълно работно време по икономически причини. Така или иначе общият средногодишен брой на работниците намалява до размера на „икономически детерминираното“ или „ефективно търсене“. Последвалото след рецесията подобрене в пазарната конюнктура води до повишаване на икономическата активност, до увеличаване обемите на производство, повишаване на общото търсене на работна сила.

Ако при намаляване обемите на БВП не се намали излишъкът от работна сила (доминира практиката да се възпира освобождаването на персонал), се намалява производителността на труда, а в резултат от това и работната заплата. Броят на работниците не достига размера на икономически детерминираното търсене. Излишъкът от работна сила се запазва в производството, увеличават се мащабите на „недозаетостта“. Разходите на работодателите за излишната работна сила задържат възстановяването на производителността и икономическото подобряване.

Ако при намаляване на БВП производителността на труда не се понижи, тогава броят на заетите намалява до размер, съответстващ на „икономически детерминираното търсене“. Разликата между икономически активното население и „икономически детерминираното“ търсене представлява „излишната работна сила“. При това обемът на „излишната“ работна сила, по принцип, съответства на обема на явната безработица. Ако при същата динамика на БВП производителността на труда също намалява, то разликата между броя реално заети и „икономически детерминираното търсене“ представлява величината „икономически неоправдана заетост“, натрупвана непосредствено в производството.

Възможните сценарии за действие могат да бъдат следните:

Либерален сценарий: трансформация на работната сила. При развитието на ситуацията в България по „чисто либерални икономически правила“ след намаляването на обемите на производство, за да възстановяват производителността българските работодатели (вероятно, с известно закъснение) могат да реагират с освобождаване на излишната работна сила, тоест с освобождаване на работници. Реалното освобождаване на работна сила, което изцяло да компенсира спадането на производителността, следва да доведе до преразпределение на работната сила между имащите пълноценна и икономически оправдана работа, съответстваща на „икономически детерминираното търсене“, и безработните. Очакваното ниво на безработицата е 30-35% от икономически активното население. Реалната загуба на кадрови потенциал, за да се избегне спадът на производителността за много от предприятията (особено там, където числеността на персонала се определя от технологичния процес), предполага икономическа гибел, а не възстановяване на рентабилността. Реална е невъзможността да се създадат в кратки срокове адекватен брой нови ефективни работни места, които да компенсират загубата на работните места. За да се ограничи безработицата в продължение на няколко години при едновременно поддържане на нивото на производителност на труда, необходимият ръст на БВП е 30-40% на година. Но подобно предположение е нереалистично.

Ако се използва „инфлационната“ аналогия, то този път следва да доведе не просто до трансформация на „потиснатата“ безработица в открита форма, но и до „хипер безработица“. Нейните социално-икономически последици, вероятно са по-лоши, отколкото последиците от свръх хиперинфлацията.

Консервативен сценарий: запазване на заетостта. Сценарият със запазване на пълна заетост в период на икономическа рецесия и периода на реструктуриране на българската икономика, следва само да промени съотношението между реално и формално заетите.

Ако заетостта остане стабилна, броят на безработните се определя от нейния първоначален обем и от прираста на икономически активното население, тоест от неудовлетвореното търсене на работни места от встъпващите в работната сила.

За безработните очакванията са да се освободят потенциални работни места за сметка на естественото напускане на работници. Равнището на безработицата следва да се колебае в рамките на 1,5-2,5%, но производителността на труда за 1991-1996 г. да намалее 1,5 пъти. Това означава, че заетостта до голяма степен е формална. Работните места за работниците се запазва, но поради икономически неоправданите огромни разходи за работна сила заетостта, различна от „обичайната“, се очаква да достигне нереалистични абсолютни

стойности. Следователно това довежда до намаляване на работните заплати, тъй като фондът за възнаграждение на работниците се разпределя между по-голям брой работници, или за последица има забавяне в още по-голям мащаб на плащанията при запазване на предишните ставки. Реструктурирането на икономиката на практика е неосъществимо, а изходът от рецесията още по-усложнен. Необходимостта от структурни и други промени, въпреки всичко следва да доведе до връщане към въпроса за преместването на работници от нерентабилните производства. По аналогия, ситуацията е подобна на „подтиснатата“ инфлация преди реформата.

Реален сценарий: реакция на заетостта на системните промени.

На практика събитията се отклоняват от теоретичните траектории. В България през 1992-1996 г. обемът на БВП се понижава.

Повечето работни места в „новия“ сектор на икономиката се заемат в по-голяма степен от имащите работа, отколкото от безработни. Те заемат новите работни места, премествайки се от старите, а не се включват към принудително незаетите. По-голямата част от безработните заемат работни места основно в „традиционния“ сектор на икономиката, а не в „новия“.

Като цяло съкращаването на работни места преобладава над появата на нови работни места. В резултат на това компенсиращото създаване на нови работни места се оказва недостатъчно. Преобладаваща остана тенденцията на общо намаляване на заетостта, особено в традиционните предприятия. Но това не се свързва с реалното масово съкращаване. Ако едно предприятие се сблъсква с необходимостта да намали фонд работна заплата, на принудително освобождаване подлежи едва малка част от работниците. Останалите започват да търсят нова работа и я намират чрез преместване, а не чрез безработица. Онези част от работниците, които остават на работа или нямат възможност да сменят работата поради липса на алтернативни работни места (а в редица случаи и поради липса на изискуемата професия, квалификация), или разчитат на скорошно подобрение на положението в предприятието. Очакването за стабилизация е придружено с появата на мащабна непълна заетост и така наречената „скрита“ безработица. Последната се превърна в уникална форма на „свръхгъвкавост“ на българския пазар на труда. В основата на такава „свръхгъвкавост“ лежи висока диференциация на работната заплата, нейното ниско равнище за по-голяма част от работещите, продължителни забавяния в изплащането на заплатите, намаляване продължителността на работното време, в това число свързаното с административните отпуски и други. Подобни прояви на гъвкавост се превръщат в онази цена, която икономиката на България плати

за ниското равнище на открита безработица. Тя през първите години на реформата остана на равнище, много по-ниско от очакваното. Нейните обеми отстъпват на мащабите на скритата в производството принудителна недозаетост.

С известни резерви отклонението на „икономически зададения сценарий“ от реалния характеризира пределните обеми на „излишната“ работна сила, натрупани по време на спадането на обемите на производство. Работниците имат само една работа в данъчно облагаемия сектор на икономиката с обичайна продължителност на работния ден (седмица). Производителността на техния труд е не по-ниска от равнището през годината, предшестваща намаляването на обемите на производство, и те получават обичайната работна заплата, съответстваща на резултатите от изпълнената работа. В същото време относително голямо количество хора се определи като „излишна“ работна сила. С това се характеризира повишаването на равнището на безработица. Останалите имат заетост, но различна от „обичайната“ по икономически причини. Част от тях попадат под общоприетото определение принудителна частична заетост.

За съжаление официалната статистика не фиксира точното разпределение на работниците според режимите на заетост. Липсват данни за броя доброволно заети работни места с намалено работно време (доброволна частична заетост), за принудително и постоянно работещи на такива работни места, а също и за онези, които имат временна нередовна заетост. Изследванията, провеждани от Националната служба по заетостта /по-късно Агенция по заетостта/ и Националният статистически институт, фиксират само една група работници, обикновено работещи в пълноценен режим, но временно работещи на непълно работно време или намиращи се в отпуск по инициатива на управлението (тоест по икономически причини).

Принудителната непълна заетост е обичайно явление и в световната практика, особено в период на икономически кризи. Но мащабите на частичната заетост обикновено са по-малко значими. Например в Швеция през 1991 г. 5,3% от всички работещи принудително работят на непълно работно време, в САЩ - 4%, в Ирландия - малко повече от 3 процента. Най-често в този случай се прилага практиката на разделно работно време, при която работодателите и работниците се договарят да запазят работните места, но при намаляване на фонд работно време и, съответно на заплатите. По принцип дадена група работници се съкращава според подобрението на икономическата конюнктура, ако причините, породили „недозаетостта“, не са свързани с липсата или недостига на необходимата квалификация или други „външноикономически“ фактори. Въпреки негативното отношение към тези

факти, непълната заетост се разглежда като временна алтернатива на откритата безработица, позволяваща на работника да поддържа контакт с работодателя и с пазара на труда, с трудовите навици, а следователно, и да има по-добри шансове да се върне към пълноценна заетост в сравнение с изцяло безработните.

Това, което отличава българския пазар на труда, е наличието на относително голямо количество „излишни“ или формално заети работници, които, в период на обичайна циклична криза в обичайна пазарна икономика, по-скоро могат да загубят работните си места. Може да се предположи, че именно тази част от работната сила се намира в междинно състояние между заетостта и безработицата поради системно нарушение на икономическите отношения, което доведе до безпрецедентни промени в структурата на търсенето.

Тези работници могат да запазят своя статут за продължителен период от време или да се намират под реалната заплаха от уволнение. Или, в зависимост от икономическите и други обстоятелства, да запълнят редиците на имащите „обичайна“ заетост или безработните.

Съотношението между броя на реално безработните и работниците, които запазват заетост, различна от „обичайната“, е примерно 1 към 2 и характеризира „надмощието“ на вътрешнопроизводствените трудови проблеми над проблема за откритата безработица. Тази ситуация е уникална за световната практика.

Този „навес“ се разглежда като по-значим източник на социално напрежение, отколкото откритата безработица.

Нереализираната заплаха за преминаване от „потенциална безработицата“ в нейната открита форма, а също и относително ниските показатели за нейното официално равнище, формира отношението към този проблем като към проблем с ниско обществено значение.

В периода от 1992 до 1997 г. на пазара на труда се формира ситуация на частично „подтисната“ безработица, която се превърна в един от основните феномени на преходния период. Свърхрадикалните мерки през този период могат да доведат до „хипербезработица“ и, вероятно до още по-дълбока социална криза. Заедно с това, „недооткриването“ на безработицата измести акцента в трудовата проблематика от обичайните за периода на икономическа рецесия въпроси за неутрализиране на откритата безработица, по посока на вътрешнопроизводствени трудови въпроси, свързани с феномена „недозаетост“. Този феномен, за разлика от често практикуваното непълно работно време поради цикличен спад в производството, има малко по-различен характер. Породеният от системната криза проблем на „недозаетост“ не може да бъде решен чрез просто

активизиране на освобождаването на работници и чрез преместване на безработни на нови работни места. Първо, част от работниците са заети в потенциално рентабилни производства. Второ, способността на днешната икономика да генерира достатъчно нови работни места е твърде съмнителна. „Недозаетостта“ оказва съществено влияние както върху динамиката на заетостта и безработицата в период на икономическо оживление, така и върху скоростта на самото оживление.

По какви вероятни траектории може да се измени БВП, заетостта и производителността на труда след началото на икономически подем в България? Увеличаването на производството, по правило, не се съпровожда от едновременно и адекватно разширяване на наемането на нови работници. Преходът от увеличаване на производството към увеличаване на заетостта зависи от ръста на производителността на труда. Производителността се променя проциклично, в началото се понижава през периода на рецесия заради излишъка на работна сила и се повишава през периода на подем, тъй като работодателите се стремят първо да увеличат фонд работно време на наетите работници (в частност, да премахнат „недозаетостта“ в производството), и едва след това да наемат нови работници. Затова ръстът на заетостта като цяло следва ръста на съвкупното търсене с известно забавяне. Освен това, равнището на безработицата може да се повишава до тогава, докато режимът на икономическо оживление не се установи окончателно. При това, колкото по-голямо е отклонението на броя работещи от стойността на ефективното търсене (вътрешно-производствени резерви под формата на „недозаетост“), толкова по-ограничени са възможностите за увеличаване на заетостта за сметка на наемането на нови работници.

Следвайки логиката на нашите изследвания, ние се насочваме към анализ на вероятните сценарии за динамиката на заетостта и безработицата в зависимост от промените на БВП и производителността след началото на икономическото оживление. При това допускаме две предположения. Първо, началото на оживлението условно отнасяме към 1998 година. Второ, определяме срока за изход на целевите ориентири на седем години, тоест той отговаря на период, приблизително равен на предходния период на рецесия.

Сценарий 1: възстановяване равнището на производителност и броя на заетите от 1991 година. Една от задачите през периода на икономическо оживление следва да бъде формулирана като незабавно възстановяване на равнището на производителност на труда, заетостта и темповете на растеж на БВП до показатели, съответстващи на годината,

предхождаща рецесията. Тъй като ние разглеждаме възможностите за стабилизиране на заетостта и безработицата, формулираме целта по друг начин: какви са необходимите темпове на растеж на БВП, за да се възстанови съответното ниво на производителност и заето население?

От гледна точка на борбата с безработицата този сценарий е твърде привлекателен. Производителността на труда се повишава до 2005 г. почти 1,5 пъти. Работодателите, след нарастване на търсенето на работна сила, оптимизират фонд работно време. Феноменът „скрита безработица“ на практика изчезва. По-нататъшното повишаване на търсенето на работна сила води до увеличаване на допълнително наеманите работници. Броят на заетите достига размера на ефективното търсене. Равнището на безработица намалява от 8% (за икономически активното население) през 1997 г. до 5% през 2005. Съответно двойно намаляват минимално необходимите разходи, свързани с изплащането на обезщетения за безработица. Но такива промени са възможни само в случай на увеличение на БВП в продължение на седем години с 1,6 пъти, тоест при 5-8% средногодишен ръст в период на максимално „загряване“ на икономиката. Очевидно подобни предположения са прекалено оптимистични. По-скоро динамиката на БВП се предполага, че е плавна, с ежегодни темпове на растеж, постепенно нарастващи от 1% в началото на периода на оживление до 5% след изтичане на периода. Заради тези ограничения едновременното възстановяване на броя на заетото население и нивото на производителност към 2005г. изглежда нереалистично.

Сценарий 2: възстановяване равнището на производителност през 1991 година при умерен растеж на БВП. Възстановяването на производителността на труда на българските предприятия до равнище, предхождащо рецесията, създава според увеличаване обемите на производство, потенциални възможности за разширяване на съвкупното търсене на работна сила. Но предвид натрупания обем „недозаетост“, работодателите се стремят на първо място да рационализират фонд работно време на работещите. В този случай, ако увеличаването на производителността се сблъсква с ограничените възможности за преминаване на „недозаетите“ в режим на обичайна заетост, работодателите могат да прибегнат и до уволнения. С разрастване на производството и изчерпване на вътрешните възможности за увеличаване на фонд работно време, се увеличава допълнителното наемане на работна сила.

Съгласно направените предположения общото търсене на работна сила намалява. Откритата безработица се увеличава за сметка на частичното освобождаване на работници и свиването на наемането на нови във фазата на подем и може да

достигне до около 20% от икономически активното население. Феноменът „скрита безработица“ се неутрализира. Но перспективите за растеж на заетостта се откриват извън този период. Една от най-лошите последици на подобно развитие е натрупването на трайна безработица, която вяло реагира на подобряващите се възможности за заетост.

Фактически този сценарий е един от вариантите на така нареченото „оживление без нови работни места“, при което икономическият растеж се осигурява за сметка на активизиране на фактори, заместващи необходимостта от нова работна сила и възпрепятстващи общото нарастване на заетостта.

Колкото по-широко е разпространен феноменът „скрита безработица“ и съответно, колкото са по-големи възможностите за разширяване на производството и за увеличаване на производителността на труда за сметка на повишената ефективност на наличния персонал, толкова по-малки са възможностите за допълнително наемане на работна сила и толкова по-вероятно е „оживлението“ без нови работни места.

Сценарий 3: ненамаляващ заетостта ръст на производителността на труда при умерени темпове на икономически растеж. Възможно ли е развитие, при което ръстът на производителността на труда се запазва, постепенно се премахва „недозаетостта“, а възможностите за заетост не се влошават?

Реализирането на сценария на ненамаляващия заетостта ръст на производителността на труда при умерени темпове на икономически растеж, следва да доведе до възстановяване на обем на БВП до 80% от равнището през 1991 г., постепенно увеличаване на броя на заетото население, но изоставане от ръста на производителността, особено през първите три-четири години на възстановяване (влияние оказва задоволяването на търсенето на работна сила за сметка на увеличаването на фонда работно време на заетите). Действително поради промените в икономически активното население, търсенето на работна сила е по-слабо от предлагането. При това безработицата се увеличава до момента, в който повишеното търсене на работна сила погълне допълнителната потребност на населението от работа. Равнището на безработица, преди да започне да намалява, следва да надхвърли показателите от предходните години.

Сценарий 4: стагнация. Всеки от предходните сценарии се базира на оптимистични предположения за начало на икономическия растеж. Но днес се появяват все повече съмнения по този повод. Напълно е възможно българската икономика, въпреки отделни симптоми на растеж, да „замръзне“ между кризисния период в

миналото и възстановяването в бъдещето. Промените в БВП могат да се колебаят около 1% на годишна база, а позитивните промени в производителността на труда да се окажат мудни. Ясно е, че в този случай създаването на нови работни места е проблемно. Борбата на много от работодателите за икономическо оцеляване ги тласка към оптимизация на числеността на персонала, за да се устои на загубата на производителност. Десетки стотици работни места се очаква да бъдат заплашени от закриване. Броят на безработните се увеличава, а равнището на безработица може да достигне 20-25 процента. Удържането на съкращенията през този период може да доведе до намаляване на производителността и увеличаване на „недозаетостта“, като едновременно с това се увеличи безработицата.

Финансовата криза, която започна през август 1998г., „отложи“ за неопределено време началото на икономическия растеж. Според някои оценки, загубите на БВП са достигнали 8-10 процента. Очевидно е, че неговите последици за пазара на труда имат негативно влияние твърде дълго време. Заедно с това, възможните сценарии за развитие на събитията занапред си остават в сила, но от различна точка на отброяване.

Въпреки това средствата на макроикономическата политика са способни да въздействат позитивно върху безработицата, породена от икономическата рецесия и общото понижаване на търсенето на работна сила. Но скоростта, с която увеличаването на заетостта следва икономическото оживление зависи не само от макроикономическата конюнктура, но и от други фактори от институционален, структурен и друг характер. Като цяло чрез използването на инструменти за въздействие върху търсенето и предлагането на работна сила, може значително да се разширят онези тесни места на пазара на труда, които пречат да се постигне равновесие. Тъй като повечето от тези мерки не са свързани пряко с политиката на пазара на труда, ниесе ограничаваме само до един кратък преглед на някои фактори, които възпрепятстват постигането на равновесие.

Параметрите на предлагането на работна сила се определят на първо място от демографската динамика, миграционното движение на населението и социално-икономическите фактори. Така натискът от страна на младежите, които за първи път стъпват на пазара на труда в търсене на работа, може да надвиши обемите на генерираните работни места, да усложни не само „проблема с намирането на първа работа“, но и да намали потенциалните възможности за връщане към заетост на безработните.

Периодът на рецесия, тоест първата половина на 90-те години, съвпадна с фазата на намаляване на прираста на населението в трудоспособна възраст.

Но през следващите години „демографската вълна“ се характеризира с противоположна тенденция. През периода 1997-2000 г. трудоспособното население се увеличава с относително малки величини на година, което създаде допълнително напрежение на пазара на труда чрез увеличаване на съвкупното търсене на работни места. Този „неикономически“ фактор води до отлагане на повишаването на заетостта за по-късен период, изостряне на проблема с намирането на първа работа за встъпващите за първи път на пазара на труда младежи, увеличаване на конкуренцията между младото и възрастното поколение.

Данните характеризират възможните варианти за влияние на динамиката на работната ръка върху заетостта. Ако в България, както е отбелязано, намаляването на работната ръка през периода на рецесия смекчава проблемите на пазара на труда, то, например в САЩ, Япония и Ирландия кризата „съвпадна“ с периода на нарастване на икономически активното население.

От съществено значение е и възможността за преместване на работниците от отрасли, в които се свива броят на работниците в разширяващи се сектори на икономиката. При това възможностите за заетост са толкова по-големи, колкото повече работни места се създават в отраслите, които увеличават броя работни места. През последните години традиционните отрасли (промишленост, строителство, селско стопанство и т.н.) се характеризират с устойчиво отрицателно салдо на назначаване и освобождаване на работници. Компенсиращото увеличение на броя работни места в такива отрасли, като кредитиране, финанси, застраховане, обща търговска дейност и т.н. се оказва недостатъчно.

Може да се каже, че през последните години в България се сформират сектори на икономиката, които значително се различават от гледна точка на сигурност и перспективи за заетост.

Първо, това са предимно производствени отрасли (промишленост, строителство, селско стопанство и т.н.), които концентрират над 70% работници, но намаляват броя им. В тази група отрасли са съсредоточени над 50% от всички свободни работни места. Истина е, че именно тук са най-големите проблеми с редовното изплащане на работни заплати, а също така е и широко разпространена непълната заетост.

Второ, това е предимно бюджетният сектор (включва образование, здравеопазване, органи на управление и т.н.). Той си остава най-консервативен и стабилен. Интензивността на наемане на работа и освобождаване е твърде умерена, а броят на свободните работни места си остава чувствителен. Ясно е, че бюджетният сектор си остава най-малко рисков от гледна точка на евентуална възможна загуба на работното място, но работещите в този сектор остават губещи от

гледна точка на равнище и редовност на заплащане на техния труд.

Трето, това са такива нови сектори, като обща търговска дейност, финанси и други. Интензивният на назначаване (отношението на назначените на работа спрямо броя работници) в организации, опериращи с недвижими имоти е доста високо. По отношение на материалното положение на работниците, този сектор се намира в по-изгодно положение в сравнение, например, с промишлеността. Високото равнище на ротация на кадри свидетелства, че за работниците заетостта в този род дейност има по-краткосрочен характер. Като цяло тази група отрасли все още не играе съществена роля на пазара на труда. Броят на заетите тук е малко над 1% от всички работещи, а дялът на свободните работни места - 3% от общия им брой. Видимо, преместването на работници тук е свързано също така с относително краткия жизнен цикъл на предприятията и така наречения „празен оборот“ на работна сила.

В резултат на относително ниския капацитет на новите сектори на пазара на труда, способни да акумулират работна сила, а също и на съществените различия в „потребителските свойства“ на наличните тук работни места, се свиват възможностите за реструктуриране на заетостта и се „консервират“ относително изолирани отраслови трудови пазари. Вследствие на това преместванията на работници се осъществяват предимно в рамките на „техния“ сегмент на пазара на труда. Нестабилността на заетостта в някои сегменти, изразяваща се в намаление на средната продължителност на пребиваване на последната месторабота, води до увеличение на „празния“ оборот на работна сила, засилва конкуренцията за работни места между работниците, сменящи работното си място и безработните, стремящи се да го получат. При това безработните, по принцип, се оказват в по-неизгодно положение. Съществуващият консерватизъм в бюджетния сегмент, който осигурява относително постоянна заетост, но изпитва недофинансиране и периодични съкращения в щата, също престава да е остров на стабилност и засега не може да се разглежда (както това често се прави в други държави) като един от факторите, стабилизиращи заетостта.

Допълнителен рисков фактор, който може да усложни проблема със заетостта, е запазващият се висок дял на работещи в големите предприятия. Типична черта на регионалното разпределение на труда в икономиката е наличието на промишлени комплекси, разположени в относително големите промишлени центрове, а също и създаването на градове с моноикономическа структура, в които едно-две предприятия са структуроопределящи. Това води до ограничено разнообразие на произвежданата продукция, а следователно и до

завишена уязвимост към външни сътресения и промени в структурата на търсенето.

Силната зависимост на местните пазари на труда от икономическото състояние на такива големи предприятия може да доведе до критично положение, преди всичко малките градове и селата. Големите индустриални центрове имат безкрайно повече възможности за преразпределение на освобождаваните работници. Малките градове попадат в сурова и трудноразрешима ситуация, тъй като спирането заплашва не само основното производство, но и по-голямата част от социалната инфраструктура, която по правило се издържа от предприятията-монополисти на пазара на труда.

Изместването на акцента в икономическата структура по посока на малките и средни предприятия е мощен фактор за диверсификация на възможностите за заетост. Като се вземат предвид ограничените възможности за стабилизиране на заетостта в голяма част от предприятията в традиционните отрасли, явно именно малките и средни предприятия са способни да допринесат съществено за този процес.

Въпреки че прогресът в развитието на малките предприятия е забележим, то тяхната компенсираща роля в създаването на работни места засега не е голяма, но може да бъде активизирана. Положителната роля на малките предприятия на пазара на труда може да бъде разширена с помощта на редица типични мерки за преодоляване на пречките при стартиране на нов бизнес, опростяване на правилата, които ограничават частната инициатива, улесняване на достъпа до кредити, техническа информация и технологично ноу-хау, подизпълнителски програми с големите предприятия и други.

Съществуват и множество други причини, които могат да попречат на ефективното функциониране на пазара на труда. Могат да бъдат разкрити повече работни места на непълно работно време, отколкото „нормални“ работни места. Такава ситуация възниква, ако във фаза на подем се намират предприятия от отрасли, които по-активно използват гъвкави режими на труд (например: в сферата на услугите). Като цяло положителната тенденция на икономическо оживление все пак може да усложни преместването на работници от производствените отрасли, намаляващи броя на работниците си и традиционно използващи мъжка работна сила в нормален режим на работно време. Генерираните от икономиката работни места могат да се окажат с по-ниска работна заплата. Такива работни места могат да удовлетворят наличното търсене от нискоквалифицирани работници. Но, от друга страна, подобна ситуация може да влезе в противоречие с квалификационната структура на търсене на работни места, да намали възможностите за кариерно развитие на заетите, и

в крайна сметка да увеличи вероятността за повтаряща се безработица.

Създадените работни места, които изискват висока квалификация и в относително нови области (например: финансов сектор), рискуват да се окажат незапълнени поради липса на подходяща работна сила на пазара на труда. В резултат на това възниква „квалификационна дупка“, която задържа увеличаването на заетостта и забавя икономическия растеж.

Ако оставим настрана действието на други фактори, то предстои да се създадат толкова повече работни места, колкото по-малко са бариерите пред наемането на работници. Един от възможните ограничаващи фактори са високите разходи за работна сила, несвързани с работната заплата (такива като вноските за сметка на работодателите в държавните социални фондове). Подобни разходи са в състояние да доведат до осезаема разлика между стойността за наемане на един работник от работодател и работната заплата, която получава работника. Тази разлика, надхвърляща определени граници, ограничава наемането на работници и по този начин увеличава безработицата, ако работната заплата не се редуцира по такъв начин, че да компенсира високите данъци, които плаща работодателят.

Наред с бариерите при наемането на работници, пречки на пазара на стоки и услуги също могат да влошат структурната безработица. Например, недостатъчната конкуренция на такива пазари позволява на предприятията да ограничат производството и да поддържат високи цени, като по този начин ограничават и търсенето на работна сила.

Премахването на гореизброените и други бариери повишава способността на икономиката да генерира продуктивни и добре платени работни места и способства намаляването на безработицата. Но в същото време и хората трябва да са способни да заемат нововъзникващите работни места. Неслучайно една от причините за структурната безработица е пропастта между натиска от страна на икономиката върху работната ръка да се адаптира към промените и способността на работниците за подобна адаптация. Липсата на адаптация може да се превърне едва ли не в основна причина за запазване и увеличаване на безработицата, особено на трайната, даже при наличие на свободни работни места, както в период на икономическа рецесия, така и във фаза на подем.

По този начин, за разлика от класическите трудови пазари, реагиращи на намаленото търсене с увеличаване на безработицата, в българската икономика в преход се формира мащабна група работници в преходно състояние между заети и безработни. Фрикционната безработица (свързана със смяната на работното място) постепенно се

увеличи, но по своите мащаби, очевидно, загуби от другите форми на безработицата. Структурната и цикличната безработица могат да бъдат охарактеризирани като системна безработица, предизвикана от непрекъснатата и продължителна икономическа рецесия, стабилните диспропорции в икономиката, липсата на забележим ефект, който да компенсира загубата на работни места в отраслите със свито производство, разликите между отраслите, регионите, секторите на икономиката. Очевидно е, че без натрупване на положителна макроикономическа динамика не е възможно да се разрешат проблемите на безработицата.

Наличието както на макроикономически, така и на други ограничения и пречки има задържащ ефект върху намаляването на безработицата и увеличаването на заетостта дори в период на икономическо оживление. Въпреки това, надеждите за автоматично подобрене на функционирането на пазара на труда при благоприятна макроикономическа динамика изглеждат прекалено оптимистични. Към днешна дата няма основания да се смята, че проблемът на откритата безработица ще бъде решен през следващите години. Тя предстои да се увеличава или твърде интензивно, или да запази „пълзящия“ си характер. Не е изключено, ръстът на безработицата да върви успоредно с положителните промени в БВП и производителността във фазата на подем. Много е вероятно, българската икономика да се сблъска с доста уникална ситуация- „оживление без нови работни места“.

Проблемът „недозаетост“ си остава актуален. Нейните „натрупани“ обеми, а също и скоростта, с която се извършва рационализацията на фонд работно време (резорбиране на „недозаетостта“), оказва влияние, както върху темповете на икономическо оживление, така и върху мащабите на откритата безработица. В случай, че настъпи промяна в разпределението на излишната работна сила между безработните и „недозаетите“, се очаква да се променят и акцентите на трудовата политика по посока на мерки, насочени към връщане на останалите без работа към заетост.

Отрицателната икономическа динамика и други фактори оказват силно влияние върху заетостта и безработицата. Означава ли това, че проблемът за вътрешните фактори на функциониране на пазара на труда е несъществен? За да отговорим на въпроса, се обръщаме към анализа на основните показатели, характеризиращи движението на пазара на труда.

Въпреки твърде песимистичната оценка на перспективите за заетост и безработица, следва да отчетем, че дори в неблагоприятна икономическа ситуация, освен факта, че хората губят работата си, се създават нови работни места, безработните

намират свободни работни места, а заетите сменят местоработата си. Това показва, че винаги има както входящи, така и изходящи от безработицата потоци. Те влияят както върху броя на безработните, така и върху структурните промени в продължителността на безработицата.

От друга страна, значителният прилив на нови безработни (например: предизвикан от масово освобождаване на работна сила) води до увеличаване равнището на безработица, но първоначално намалява средната продължителност на безработицата, тъй като загубилите работата си в началото се концентрират в групата на безработните от кратко време. Впоследствие, обаче, при липсата на съответен отлив, много от отново загубилите работа лица се принуждават да останат безработни в продължение на постоянно нарастващ срок. В резултат на това общата картина на продължителността на безработицата се променя както по отношение на средната продължителност, така и по отношение на разпределението на безработните според сроковете на незаетост.

Характеристиките на входа в безработицата, изхода от нея и продължителността и позволяват да се разберат различията между различните видове пазари на труда. В някои случаи безработицата се характеризира със сравнително малки потоци, с ниско равнище, но висока продължителност. В други случаи, поради по-голямата динамика на пазара на труда, както входящите, така и изходящите потоци, се оказват достатъчно мощни, за да възпрепятстват формирането на „постоянен“ запас от трайна безработица. Затова средната продължителност на безработицата тук е значително по-ниска, дори когато равнището на безработицата е твърде високо.

Познаването на видовете пазари на труда в зависимост от интензивността на потоците и продължителността на безработицата има решаващо значение за определяне на средствата за преодоляване на безработицата. Интензитетът на входа зависи предимно от макроикономическите възможности за заетост. Ако условията са неблагоприятни, броят на работните места, в това число и на свободните, намалява. Входящият в безработицата поток се увеличава. В случай, че увеличаването на безработицата се обяснява именно с разширяването на входа, то неговото стесняване (стабилизиране на заетостта за сметка, например, на намаляване на работното време, генериране на работни места в новите отрасли, в които работниците се преместват, като избягват безработицата и т.н.) се превръща в приоритет на политиката. Но на пазара на труда в същото време присъства и друг фактор-продължителността. При това често продължителността на безработицата не се намира в пряка зависимост от броя на свободните работни

места. Най-малко за някои групи безработни вероятността да си намерят работа се оказва постоянно по-голяма, отколкото за другите.

Взаимовръзката е синтезирана като закон въз основа на емпирично доказаното ѝ проявление в икономика с големи мащаби, установени отдавна пазарни традиции, дълго поддържан стабилен, висок икономически растеж. При такива условия увеличаването на безработицата в резултат от инцидентно, еднократно спадане на реалния БВП се дължи на формирането на циклична безработица, която е в ограничен размер- около един процентен пункт. Затова А.Оукън поставя специален акцент върху онези няколко по-важни фактори с косвено влияние, които занижават реалния размер или отчитаното равнище на безработицата, задържат ръста на производителността на труда. Част от тези фактори имат проявление и в България, като същевременно зависимостта между БВП и безработицата у нас е под въздействието и на съвкупност от други специфични предпоставки.

Измененията във фактическата и в цикличната безработица са тясно свързани с процеса на пазарния преход и неговите рецесивни импулси, преживяната дълбока финансова и икономическа криза и отскоро овладяното вариране в темпа на растежа. Въпреки това те протичат сравнително плавно и монотонно. Динамиката на безработицата се отличава с експлозивно, драстично повишаване в първите две-три години на периода (например с 9,6 процентни пункта през 1991г.) и през 1999г. (с 3,8 пункта), както и с едно рязко спадане с 3,6 на сто през 1994г. През останалите години от периода тя се ориентира към по-умерени промени.

Така след 1993-1994г. равнището на безработицата се колебае предимно в по-тесни граници- изменя се с 1,1 до 1,9 процентни пункта годишно, независимо от сривовете, оживленията или понякога големите амплитуди в темпа на растежа. При това се възпроизвежда обратната зависимост с темпа на растежа, която показва само откъслечни деформации. Но величините на измененията на безработицата все пак превишават изследваните от А.Оукън и това се отразява върху цифровото изражение на измерените коефициенти.

Във всяко отчитано фактическо равнище на безработицата се съдържа определено равнище на естествена безработица. В основата ѝ са текущи и структурни предпоставки за движение на работната сила, които присъстват в икономиката постоянно, независимо от конюнктурата. Именно в този смисъл естествената безработица е непреодолима. Като въвежда предположението, че естествената норма остава постоянна и я фиксира на едно конкретно равнище, А.Оукън има възможност да изрази чрез измененията във фактическата норма на безработицата само цикличния компонент. Но размерът на естествената безработица може да е

различен и променлив, особено в по-дълъг период и при по-голяма динамичност на икономическите процеси. През първите години на прехода у нас тя нараства, което завишава допълнително фактическото равнище на безработицата и изкривява оценката за размера на цикличната безработица. Повишаването на естествената безработица е предпоставено от кардиналните икономически промени, специфични лични подбуди и обективни условия, които детерминират по-висок от най-често разпространения (около 1%) относителен дял на фрикционния и особено на структурния компонент.

Относителната тежест на фрикционния компонент се увеличава поради интензивните вътрешни миграционни процеси, постъпателното разрастване на дела на частния сектор и на различията в размера на работните заплати, по-високите изисквания към професионалните умения на работниците, търсенето на работници с други специалности, необходимостта от актуализиране на професионалната подготовка или от преквалификация на специалистите. По-голям става и делът на структурната безработица, обусловена от едновременното осъществяване на радикално отраслово, продуктово и технологично реформиране и преструктуриране на българското производство. Дестимулиращ ефект върху заетостта оказват предоставяните доскоро ниски социални помощи при безработица. Постепенно се променя съставът на заетите (класифицирани по различни критерии), като нараства участието на определени групи заети, на които са присъщи по-чести флукутации, смяна на работното място и оттук по-високо равнище на безработицата. Наред с това още в самото начало на прехода една немалка част от заетата преди това почти изцяло, но неефективно използвана работна сила напуска сферата на производството и не се включва обратно в нея. В някои случаи тези хора се прехвърлят в групата на извън активната работна сила, в други правят опит да развият дребен собствен бизнес или остават дългосрочно незаети. Сред причините за това движение са възникналите трудности при намиране на друго адекватно работно място, особено за хора над определена възрастова граница, появилото се и отчасти запазващо се и досега несъответствие между търсенето и предлагането на труд по отделни специалности и професии, увеличаването на дела на скритата икономика и на заетите в нея, намаляването на реалната работна заплата и наличието на спестявания от предходни периоди и др. Като резултат от това броят на освободените от работа надвишава регистрираните безработни.

По-точна представа за влиянието на БВП върху безработицата не може да се придобие също и поради прилаганите у нас (осъвременени и стандартизирани) методи за пресмятане на

относителния размер на безработицата. В този показател се включват вече не само регистрираните в бюрата по труда безработни, а и други групи от търсещи работа по разнообразни собствени инициативи. По този начин обхватът на показателя се разширява, но и се провокира застъпване на повече неподлежащи на коректно отчитане, експертно и приблизително оценявани елементи. Така в редица случаи например завършващите средно или висше образование млади хора не се обръщат към трудово ангажираните държавни институции и разчитат на други възможности (като лични контакти, частни агенции и др.) за намирането на първа работа. Успокояващо е, че при това твърде малко - едва около 8% от търсещите първа работа, са специалисти с висока образователна степен (бакалавър, магистър и доктор). Но пък все още съществен остава у нас делът на дългосрочно безработните (почти 60% от всички безработни за 2005 г.), сред които има хора обезкуражени или напълно отказали се от услугите на службите по заетостта. Търсенето на работа с различни други средства и голямата продължителност на безработицата (излизаща извън рамките на определения срок за получаване на обезщетение) са показателни за запазващо се недоверие към бюрата по труда като надежден посредник при намиране на работа, за по-висока действителна в сравнение с официално отчитаната безработица, както и за ограничените възможности на производството да абсорбира незаетата работна сила.

В пресмятаните трудови показатели не могат да бъдат обхванати цялостно или разграничени ясно и увеличаващият се доскоро брой на частично, епизодично заетите. Притискани от липсата или недостига на парични средства, въпреки несигурността много хора приемат предложения за еднократна работа или най-често услуга, за дейности с временен характер или на непълнен работен ден, включително почасова и нерегулярна, кампанийна ангажираност без договорна обвързаност. Дори и отчитаните (основаващи се на сключени граждански договори) параметри на временната и непълна заетост са все още тревожни. Така за 2004 г. и 2005 г. на пълно работно време са наети около 91% от общо заетите, като 85% са наетите на постоянна работа. От друга страна, като съставен елемент на безработицата се отчита, че за 2005 г. например над една шеста или почти 16% са безработните, които са останали без работа поради завършване на временна или сезонна заетост. Макар през последните години трудовото законодателство в страната да се усъвършенства, трудово-правните отношения да се урегулират и поставят под по-строг контрол, съществуващите проблеми в тази област и заетите нерегистрирани лица намаляват, но не са напълно преодолени. Статистиката показва, че над 85 хил.

души (5,2% от наетите в частния сектор и 0,4% от наетите в общественния сектор) са наети без трудов договор, а реалният им обхват вероятно е по-голям. Еднозначна представа за недокрай изчистения от елементи на скритата икономика трудов пазар се придобива от запазващите се различия между общите суми на получените доходи и извършените разходи на домакинствата (в полза на разходите). Заетостта на непълнен работен ден е временно, компромисно разрешаване на проблема с липсата на адекватна работа, често не е трайно гарантирана и е свързана с изпълняване на несвойствени дейности, не осигурява доходи в достатъчен размер. Това са и основанията тя да се разглежда и като скрита, частична безработица, без да има формална възможност за отнасянето ѝ към показателя за безработицата.

Фактическо изследване има значение, че откритата от А.Оукън зависимост е съобразена с официално отчитана величина на БВП в страна с ограничен, пренебрежим дял на скритата икономика. При поголемите параметри на скритата икономика у нас делът на заетите в нея (скритата заетост) е значителен, което допринася за изострянето на социалните проблеми. С цел частично избягване на данъчно облагане или поради тежко финансово състояние, нерегулярни приходи и несигурно бъдеще, част от фирмите не отчитат пълния обем на произвежданите стоки или сключваните сделки. По такъв начин се занижава величината на действително създадения брутен продукт. Същевременно при затрудненията, които изпитват много български домакинства, се запазва висок делът на извършваните от тях непазарни дейности (различни форми на домашно производство, ремонти и др.). Макар през последните една-две години част от тях да се включват в БВП по експертна оценка, те не обхващат цялото многообразие и обем на тези дейности. Дори и при макроикономическите подобрения от последните години делът на доходите от домашно стопанство остава висок - над 12,5% от средния доход на човек от домакинство, и показва красноречиво, че алтернативните и оставащи скрити форми на заетост и източници на доходи у нас не трябва да се пренебрегват.

Постъпателно налагащата се у нас пазарна ориентация индуцира процеси, водещи до дълбоко разстройване на трудовия пазар. Спадът в производството от средата на 90^{-те} години предизвиква намаляване на броя на заетите, като тази тенденция има и технологични предпоставки. Тя засяга в значителна степен хората с по-високо образователно равнище. Така, докато почти 39% от общо регистрираните безработни за 2005г. например са без професия, с основно и по-ниско образование, то около половината от всички безработни имат специалност и почти 23% от тях са

с висше образование и при това са дългосрочно безработни. Изтласкванията на подготвените кадри и свитите възможности на развиваните производствени сфери да усвояват пълноценно този трудов потенциал повишават относителната „цена“ на растежа, рефлектират върху неговата текуща и бъдеща скорост. Обратното включване на хората с по-висока квалификация в трудова дейност се възпрепятства от необратимите промени, настъпили във фирмената и отрасловата структура на БВП, от усъвършенстваните технически и технологични характеристики на производството, поставяните от фирмите нови и по-високи изисквания към професионалните знания и умения на специалистите.

В съвременната структура на българската икономика определящо значение и дял има сферата на услугите- нейният дял в създавания БВП възлиза на повече от 60% в края на този период. При ускореното ѝ развитие е обясним наблюдаваният напоследък прираст на броя на заетите в сферата на търговията, общественото хранене и хотелиерството, строителството, комуналните и битовите услуги. Тези отрасли са проспериращи и наред с това трудово абсорбиращи, но предоставят възможности за ангажираност предимно на хора без специална подготовка, с по-ниска квалификация, срещу невисоко трудово възнаграждение или при не особено привлекателни условия на труд. Така продължава да се поддържа разрыв между търсена и предлагана работа, да съществуват немалко свободни работни места (над 2400 за 2005 г.). Само 15% от тези места обаче са предназначени и подходящи за специалисти с висше образование. Нарушеното съответствие между предлагана работа и квалификационно равнище допринася допълнително за удължаване на продължителността на безработицата- около 60% от безработните у нас търсят работа в период, надвишаващ една година. Най-силно засегнатият от процеса на приватизацията и реорганизирането на фирмената дейност отрасъл промишленост постепенно преодолява изоставането си и вече предразполага към повишаване на заетостта. Така през последните няколко години нарастват заетите в производството на хранителни продукти, на текстил и облекло, на обработени кожи, дървен материал и изделия от него и др. Въпреки това делът на заетите в промишлените отрасли остава незначителен, над 80% от заетите са съсредоточени в сферата на търговията. Тенденция към по-малко наети на постоянен трудов договор се наблюдава в общественния сектор, докато в частния сектор, който реагира бързо на оживяващия се вътрешен пазар, броят на наетите се увеличава с 5% в края на периода. Поради преимущественото развитие на сфери, характеризиращи се с по-висока трудоемкост, дори и отчитаният през последните

години ръст на производителността от около 7-8% средногодишно се оказва недостатъчен. Този ръст не успява да индуцира по-съществено изменение и приближаване на съотношението между темпа на растежа и равнището на безработицата към установеното от А.Оукън.

Конкретната степен на взаимовръзка между динамиката на БВП и на безработицата (и на заетостта) се определя до голяма степен и от съответната фирмена структура. Установеният у нас и възлизащ вече на 79,4% относителен дял на частния сектор в БДС по базисни цени обхваща в повече от 99% микропредприятия и малки предприятия. Следователно преобладават фирми с изключително свити възможности за генериране на заетост и растеж, както и за собствено разрастване, отличаващи се с по-честа смяна на заетите, намаляване на техния брой или твърдо установена „семейна“ ангажираност. Макар напоследък и в двата институционални сектора (частен и обществен) да се наблюдава известна тенденция към разрастване на броя и дела на средните и поголемите фирми, в тях не се осъществява реципрочен, паритетен процес на увеличаване на заетостта. Не се оползотворяват и възможностите за по-висока заетост чрез собствен бизнес и самостоятелно извършвани дейности, доколкото данните показват, че от заетите за 2005г. едва 3,8% са работодателите и само 8,6% са самостоятелно заетите.

Показателите за заетостта и безработицата у нас понасят и негативни организационно-технологични корективи. При кардиналното преустройство в управлението и организацията на дейността на държавните и приватизираните фирми обикновено броят на заетите се съкращава чувствително, оставените на работа по-малко специалисти се натоварват с повече функции, задачи и отговорности. По-голямата трудова напрегнатост не е обвързана непременно с увеличаване на заплащането, което нерядко се запазва без изменение или дори се намалява. Така, въпреки нарасналия брой на функциониращите фирми, в процеса на фирменото и секторното пазарно реформиране се отклонява проявлението на компенсацията принцип и надделява редуциращият принцип на заетостта.

Българската фирмена и отраслова структура оказват подчертано въздействие върху степента на зависимост между БВП и безработицата и в друг аспект. Те детерминират по-слабо, забавено увеличаване на БВП, не позволяват да се постигне изведеното в закона на А.Оукън съотношение 3:1. В другите по-развити страни мащабите на фирмите, капиталоемкостта на труда и на производството са далече по-големи и това предполага дори и още по-високи цифрови изражения на това съотношение. В българските условия резултатността е по-ограничена, затова и

растежът се импулсира недостатъчно. При оптимизиране на източниците на растежа, постигане на по-голямо сходство със световните тенденции в приноса за растежа на труда и капитала, вероятно и у нас ще се установят по-различни измерения на динамиката на взаимовръзката БВП - безработица.

Отбелязаните диспропорционални признаци на трудовия пазар и негативният ефект от тях върху темпа на растежа могат да се задържат и по-късно да се преобърнат, ако правителството следва още по-стриктна политика за редуциране на безработицата и насърчаване на заетостта. Започналото вече изпълнение на държавно финансирани инфраструктурни проекти, предоставянето на финансови стимули и облекчения при намиране на работа без използването на услугите на бюрата по труда и при започването на самостоятелен бизнес дават позитивни резултати - безработицата намалява до 12,2% през 2004 г. и още веднъж до 10,7% през 2005 година. Проблематично обаче остава равнището на заетостта, повишаването на което изисква по-решително увеличаване на стимулите към трудова дейност, на минималното и средното равнище на работните заплати в страната. Те повлияват върху индивидуалното потребление, нарастващото вътрешно търсене ускорява реализацията на продукцията и предполага увеличаване на нейния обем, допълнително ускоряване на растежа. В това отношение важно значение придобиват и другите направления на макроикономическата политика - необходимо е изпълняване на по-твърдо ориентирани към заетостта инвестиционна, иновационна, индустриална, регионална политика и други.

Обикновено разграничението на видовете регионални пазари на труда се извършва въз основа на сравнение на равнищата на безработица, съчетано с допълнителни социално-икономически характеристики на съответните райони. Да разгледаме регионалните различия от гледна точка на интензивността на потоците и продължителността на безработицата.

Различните региони се характеризират с два основни вида пазари на труда, различаващи се по интензивността на входящите в безработицата потоци, но приличащи си по това, че за всеки от тях е характерна относително висока продължителност на периода на незаемост. Относително малко региони се характеризират с висока интензивност на входа в безработицата, с относително ниска продължителност на безработицата и средни показатели на равнището ѝ.

Въпреки това, определянето на видовете регионални пазари на труда дава възможност да се намери отговор на основния въпрос: до каква степен увеличаването на безработицата се определя от прилива в нея и до каква степен от

отлива? Приливът зависи предимно от външни фактори. На свой ред, изходът от безработицата зависи от наличието на свободни работни места (съотношение между свободни работни места (V) и брой безработни), което се диктува от външни спрямо пазара на труда влияния, или се обяснява и с други вътрешни фактори.

По принцип се обръща внимание именно на величината на коефициента V/U . Обикновено с неговата стойност се свързва степента на „напрежение на пазара на труда“. Действително в повечето региони ниските коефициенти на изхода от безработицата се обясняват с дефицита на свободни работни места. При това се проследява отчетлива зависимост между съотношението V/U и равнището на безработица. Но ниските коефициенти на изхода и равнището на безработица само частично се обясняват с влошаване на съотношението между свободните работни места и кандидатстващите за тях безработни.

Обяснението е в различното влияние на входа в безработицата и продължителността на незаемостта върху равнището на безработица. Колко голямо е влиянието на тези фактори?

- равнище на безработица;
- коефициент на входа в безработицата;
- продължителност на безработицата.

На българския пазар на труда огромно значение има не само влиянието на входящите в безработицата потоци за сметка на макроикономическите и други външни мерки, но и това влияние, което би довело до намаляване на средната продължителност на безработицата.

За да се намали общият брой безработни, е необходим продължителен и непрекъснат период на нарастване на броя работни места. Увеличението на броя свободни работни места обаче не е задължително да е съпроводено с намаляване на трайната безработица (а, следователно и на общия обем на безработицата). Дори в период на икономически растеж увеличението на дела на трайно безработните може да е значително, а коефициентът на изхода от тази група да намалява. Причината се крие във факта, че икономическият растеж може да намали краткосрочната безработица, но слабо влияе върху трайната безработица и върху други „крехки“ компоненти на безработицата (неквалифицирани работници, младежи без трудов опит и т.н.). Една от основните причини е наличието на „ефекти на продължителността“, които не са свързани непосредствено с икономическите възможности за заетост.

Ако дълбочината на „запаса“ от безработни се представи като увеличаваща се продължителност на безработицата, то това илюстрира посоките на потоците. За безработните от по-дълго време става все по-трудно да преодолееят входящия поток от

нови безработни независимо от общите възможности за изход от безработицата от гледна точка на наличието на свободни работни места. Освен това, върху вероятността за изход може да влияе и наличието на редица „филтри“, по-благоприятни за неработещите от кратко време.

Обяснението за разликата във вероятността за изход от групата на безработните е следното. От една страна, продължителността на безработицата обезценява човешкия капитал до степен, че способността за заетост намалява с времето (ефект на предлагането). От друга страна, вероятността да се намери работа намалява още повече поради това, че работодателите възприемат трайно безработните като неквалифицирани работници (ефект на търсенето). С други думи, продължителният период на безработицата се възприема от работодателите като сигнал за ниска квалификация и слаба инициативност в търсенето на работа. Затова колкото по-дълго човек е без работа, толкова по-малки са шансовете му да си намери работа (ефект на подбора). В крайна сметка, колкото по-дълъг е периодът на безработица, толкова по-ниска е оценката на работника за възможностите му да се върне към заетост, което може да доведе до решение за излизане от работната сила (ефект на „изчезването“).

Съществена роля играе и обстоятелството, че стойността на наемането на работа (стойността на подбора, приемането на работа, обучението) се оказва по-висока за онези, които са без работа от дълго време. Но дори ако трайно безработният е готов да работи за заплата по-ниска от нормалната, работодателят може да предпочете по-скъпия работник.

Статистически е добре известно, че равнището на безработица се различава в зависимост от занятието, пола, възрастта, региона и т.н. Едно от обясненията може да е възникването на временен дисбаланс между търсенето и предлагането на работна сила от гледна точка на квалификационните, възрастовите групи, по региони. Например, в началния момент от време две професионални групи могат да се характеризират с еднакво равнище на безработица, но в течение на една година търсенето може да се измести от едната група към другата и да се възстанови в края на периода. Но подобен род дисбаланси заемат незначителен дял в разпределението на неравенството в равнищата на безработица сред различните групи. Възниква въпросът, доколко наличните разлики са устойчиви? Ако те са наистина устойчиви, то може да се говори за неизменно присъстващи на пазара на труда дисбаланси, свързани с различната степен на риск да се окаже човек сред безработните. Ако се окажат безработни, работниците имат различна вероятност да попаднат сред трайно безработните.

При това ако проблемът за разминаването на пазара на труда е от сериозен характер, то дисбалансите остават стабилни във времето.

Друг въпрос, свързан с предходния, е как структурата на равнищата на безработица се съотнася със средното равнище на безработица? Ако структурата на безработицата влияе върху нейното общо равнище, какво може да се направи (ако въобще е възможно), за да се промени тази структура? Стандартната рецепта е да се промени предлагането в сектора (групи от населението) с високо равнище на безработицата, а търсенето-далеч от тях. В този случай колкото по-еластично става предлагането на работна сила, толкова по-малка е необходимостта от действия, които да го коригират (например, чрез преквалификация или други средства за подобряване на способността за заетост). Но за българския, както и за много други пазари на труда, е характерна твърде слабата еластичност на предлагането за отделните групи от населението. Една от проявите на такава слаба еластичност, е запазването на неравномерно разпределената безработица в нейните структурни групи.

За да се оцени степента на неравномерност при разпределението на безработицата между отделните групи, които я съставят, се възползваме от дисперсията на отношението между равнищата на безработица, тоест $\text{var}(u_1/u)$, където u_1 е равнището на безработица на избрана специфична група.

Да разгледаме първото традиционно и широко разпространено мнение, че безработицата има „женско лице“.

В действителност, не само че не потвърждава съществени разлики в равнищата на безработица по пол, но показва, че мъжете са подложени на риск от безработица повече, отколкото жените. Може да се предположи, че не толкова полът на работника е рисков фактор за безработица, колкото други негови особености.

Една от най-значителните разлики в равнището на безработица е по възрастови групи на населението. Значителните и устойчиви във времето показатели на дисперсия водят до извода, че дадените разлики имат постоянен характер и са слабо подложени на влиянието на временни фактори. Уместно е да си зададем въпроса: равнището на безработицата на възрастовите групи се определя от интензивността на входа в безработицата или от нейната продължителност? Наличните данни позволяват да се направи извод, че значението на тези фактори за различните възрастови групи е различно.

Високото равнище на безработица във възрастовата група на младежите се определя предимно от високите показатели на входа в безработицата, пет пъти надвишаващи интензивността на прилив на онези, които са на възраст над 35 години. Притежавайки висока

динамика на пазара на труда, първата младежка група се характеризира и с най-високи показатели на изхода от редиците на безработните. В резултат на това средната продължителност на безработицата в тази група е най-ниска измежду всички останали възрастови групи.

Показателно е също и това, че над 2/3 от тях са станали безработни без да имат професионално образование. По тази причина може да се заключи, че безработицата при подрастващите е междинно състояние между ученето и работата. Тази група трябва да стане обект на специално внимание, тъй като липсата на професионални навици се превръща за тях в една от основните пречки за намиране на първа работа, независимо от броя заявени на пазара на труда работни места. Получената от тях работа най-често е временна и неквалифицирана. Ако избират трудовия си път без професионални навици, е голяма вероятността да се сблъскат с кариерни препятствия, които да ги консервират на работни места с ограничени възможности за кариера и да намалят средната продължителност на заемане на работното място. Преминавайки в по-висока възрастова група, тези млади хора повече от останалите са подложени на риск да се окажат повторно сред безработните. За тях нараства и вероятността да станат трайно безработни. Може да се предположи, че основната политическа линия по отношение на младежката безработица трябва да е свързана с намаляване на входа в безработицата. Като основна причина за високите показатели на прилива може да се разглежда не само високата мобилност на младежите, но и липсата на професионални и трудови навици, които допринасят за техния „оборот на празен ход“. От това следва, че за намаляване на входа в безработицата биха допринесли действия, насочени към решаване на проблема „първа работа“ чрез достъп до работни места след обучение (стационарно професионално и обучение на работното място).

Според придвижването по възрастовата скала, влиянието на показателите за входа в безработицата и нейната продължителност се променя. Все по-голямо значение придобива факторът продължителност, който става определящ равнището на безработица при работниците в предпензионна възраст. За тази възрастова група са характерни ниски коефициенти на входа и изхода от безработицата, съчетани с висока продължителност. Изводът, който може да се направи е, че работниците в предпензионна възраст (особено жените) са още един от постоянните „крехки“ елементи на пазара на труда, те притежават по-слаба конкурентоспособност и по тази причина перспективите за тяхната заетост едва ли се намират в пряка зависимост от общото благополучие на пазара на труда.

Друг срез на безработицата, който позволява да се разкрият устойчивите различия в нейната структура, е свързан с наличието на формално образование. До известна степен те могат да характеризират квалификационната диференциация между работниците. Фиксира се устойчива закономерност: вероятността днес работник да стане безработен е толкова по-голяма, колкото по-ниско е нивото на образование на работника. И ако в началото на преходния период безработицата до голяма степен бе безразлична към образователното ниво (нещо повече, можеше да се говори за безработица на служители и интелектуалци), то с течение на времето това се промени. Разликите в равнищата на безработица в зависимост от пола, възрастта, образованието и професионалната принадлежност дават основание да се предположи, че за отделните групи работници рискът да станат трайно безработни е сравнително по-висок. При това този риск има устойчив характер. Ефектите на продължителността, могат да се отнесат в пълна степен и към такива крехки компоненти на безработицата. Така например, младежите без опит могат да се сблъскат с ефекта на подбора. Възрастните работници и нискоквалифицираните жени, които са останали без работа могат да станат жертви на обстоятелства, сходни със загубата на квалификация (ефект на предлагането) или да се сблъскат с дискриминационна практика от страна на работодателите (ефект на търсенето).

Посочените обстоятелства още веднъж потвърждават, че нарастването на търсенето на работна сила, предизвикано от икономическо възстановяване, ще рефлектира положително основно върху онези, които са останали безработни за относително кратък период от време. По правило, тази група работници, които имат висока способност за заетост, не се нуждае от интензивна помощ от страна на държавата. Често достоверната и изчерпателна информация за наличните в икономиката свободни работни места е достатъчна, за да се намали периода на търсене на работа. Но трайно безработните и онези, за които рискът да преминат в тази група е голям, едва ли ще могат да се възползват от плодовете на икономическия растеж и самостоятелно да си намерят нова работа. Имайки предвид тези особености на българския трудов пазар, както и характеристиките на периода на активни трансформации, могат да се направят няколко основни изводи в следните направления:

- Отчитането на особеностите на икономическото развитие и на възможните въздействия върху пазара на труда постепенно се превръща в неотделим елемент от процеса на създаване на политики на пазара на труда. В началните периоди от развитието на пазара на труда неговите политики са насочени предимно към преодоляване на последиците от икономическите реформи върху

заетостта, то сега политиката на пазара на труда има ясно изразен активен характер и е насочена към въздействие върху процеси или формиране на поведение сред целеви групи съобразно предварително планирани цели. Функциониращият пазар на труда в страната е адекватен механизъм на пазарната среда, а провежданата политика все повече се съобразява със съществуващите зависимости и взаимодействия между периодите на развитие на икономиката и пазара на труда.

- В развитието на пазара на труда през изминалите години на преход политиката се концентрира в по-активни действия, насочени към подкрепа на реструктурирането на работната сила и повишаване на нейната мобилност. Предвидимостта на икономическите процеси и ефектите върху заетостта не е висока и продължава да остава в рамките на краткосрочните събития, а не е с по-продължителен характер. Разработването на модели за прогнозиране потребностите от работна сила е наложително за по-тясното обвързване на политиката на пазара на труда с периодичността в динамиката на икономиката.

- Адекватността и навременността на провежданата политика имат определящо значение за ефективната подкрепа на промените в параметрите на трудовия пазар и за икономическото развитие. Отчитането на времето забавяне на ефектите и промените в неговата продължителност не следва да се пренебрегва, за да могат да се разработват превантивни действия за своевременно реагиране.

- Скъсяването на периода, в който ефектите на съвременната криза се трансферират върху пазара на труда, респ. върху търсенето на труда, отразява не само степента на еластичност на търсенето на труд спрямо първичните пазари, но и гъвкавостта на провежданите политики. Този факт фокусира вниманието върху гъвкавостта на трудовите пазари и възможностите чрез нейното повишаване да се засилят мобилността и адаптивността на работната сила към динамично изменящото се търсене на труд.

- Нормативните режими имат определено влияние върху развитието на основните параметри на трудовия пазар, но като цяло тяхното въздействие, както и това на специфичните политики на пазара на труда за активизиране на трудовите ресурси, за осигуряване на заетост и за по-добра трудова адаптация на работната сила имат ефекти с ограничени възможности спрямо балансираността на търсенето и предлагането на труд.

- Политиката на пазара на труда в България в периода на преход и до сега е отразявала в различна степен потребностите на икономиката. През 1990- 2000г. тази политика се изгражда заедно с развитието на самия трудов пазар и затова нейният характер е предимно превантивен. След 2000г. политиката на пазара на труда включва

повече активни програми и дейности, които да отразяват по-адекватно промените в макроикономическата среда и периодите в икономическото развитие. Като цяло обаче активната политика има второстепенна и временна роля в подкрепа на заетостта и не може да замени инвестиционната активност за създаване на работни места. Икономическото развитие е определящо за търсенето и предлагането на пазара на труда и за неговата балансираност през различните периоди от развитието.

- Антикризисната политика в България в периода от 2008г. до сега е насочена предимно към финансова стабилност и консолидация и силно ограничава подкрепата на заетостта. Проведената специфична краткосрочна политика за защита на пазара на труда чрез програми за намалено работно време и за подкрепа на бизнеса има временен ефект и не е подкрепена от други ефективни мерки за създаване на заетост и за устойчив обрат в нарастването на безработицата.

Отчитането на всички тези особености на развитието на пазара на труда в зависимост от периодите на икономическо развитие и мястото и ролята на политиката на пазара на труда в общата икономическа политика позволява да се направят няколко *основни изводи за бъдещото развитие:*

- Чувствителността на пазара на труда и на неговите основни параметри ще се засилва в бъдеще и ще изпитва както позитивите, така и негативите от цикличността в икономическото развитие. Отвореният характер на българската икономика предопределя влиянията на външните въздействия, а продължаващите процеси на реформи вътре в страната предпоставят и допълнителни вътрешни въздействия върху пазара на труда. Затова усилията на политиката да се повиши гъвкавостта на пазара на труда следва да продължават, доколкото са основен инструмент за омекотяване на въздействията и за своевременно приспособяване. Колкото по-гъвкав е този пазар, толкова по-висока ще бъде неговата адаптивност към вътрешни и външни въздействия и толкова по-малки ще бъдат негативните последици.

- Гъвкавостта на българския трудов пазар се развива чрез разнообразяване на формите на трудови отношения и на организация на работното време, чрез въвеждане на нови регламенти на трудови отношения, като надомна работа и работа от разстояние, чрез създаване на агенция за „временна заетост“, но все още традиционните модели на трудови отношения и стереотипи на поведение на работодатели и работници преобладават.

- „Сивият сектор“ на пазара на труда допълва традиционни модели на трудови отношения чрез по-гъвкави, но нелегитимни форми на заетост и организация на работното време. Наличието на този сектор деформира съществено не само представата за реалната заетост в страната, но и за

нейните форми и равнище на заплащане. Затова и политиката за ограничаване на този сектор следва да остане един от основните акценти не само на политиката по пазара на труда, но и на икономическата политика като цяло.

▪ Съществен проблем при развитието на трудовите отношения е съчетаването на гъвкавост и сигурност. Досега гъвкавостта на българския трудов пазар се развива по-активно в сравнение със сигурността в трудовите отношения по отношение на трудови договори, заплащане на труда и условия на труд. В този смисъл по-нататъшно развитие следва да получи както организацията на работата на инспекторатите по труда, така и нейната ефективност, но също така и действията за повишаване на отговорността на работодатели, работници и на обществеността като цяло.

▪ Основополагащ момент в развитието на пазара на труда и на заетостта в България обаче остава този за формирането на последователна и устойчива стратегия за икономическо развитие с ясна визия за структурирането на икономиката и за търсенето на труд в средносрочен аспект. Деиндустриализираната българска икономика предопределя настъпилата промяна в структурата на търсене на труд в България и в сегментирането на заетостта. На единия полюс е намаляващата висококвалифицирана работна сила, а на другия- нарастваща маса нискоквалифициран труд. Подобна структура на работната сила трудно би захранила „интелигентен“ икономически растеж и съществен растеж на икономическо развитие въобще. България изпитва сериозни трудности с осигуряването на качествена работна сила от специалисти със средно образование, добре подготвени професионалисти с необходимите комуникативни способности и умения за работа със съвременни технологии. Изтичането на специалисти от „среден клас“ от страната в допълнение към продължаващата емиграция на младежите очертава не само количествени, но и качествени проблеми с работната сила в следващите години. Продължаващата вече няколко години стагнация в икономиката, се очаква да приключи в следващите години и тогава оживяването на търсенето на труд да срещне ограничението на предлаганата нискоквалифицирана работна сила. Ето защо страната има да реши в кратки срокове два много съществени въпроса, които са извън пазара на труда, но пряко го засягат: първият е за това, как да се стимулира създаването на работни места, а вторият- в какви сектори на икономиката следва да се създават тези работни места: в сектори, осигуряващи висока производителност и конкурентоспособност, или в традиционни и ниско производителни сектори. Решението на тези два въпроса предопределя и бъдещото развитие в по-далечни хоризонти- промяна към по-висок

икономически растеж, подкрепен от производителен и конкурентоспособен труд, или развитие в рамките на съществуващата нискоэффективна и технологично остаряваща икономическа структура, търсеща евтина работна сила.

Литература:

1. Владимирова, К., К.Спасов, Н.Стефанов, Управление на човешките ресурси. Организационно развитие, Първа част. С., 1998.
2. Владимирова, К., Труд, заетост и безработица, С., 2000.
3. Владимирова, К., На пазара на труда в България. Безработицата и алтернативите за трудовата заетост, С.1985.
4. Владимирова, К., Заетост, безработица и икономическо развитие, С., 1992.
5. Венелин Терзиев, Ролята на социалните политики в икономическото развитие, Университетска научна конференция, Национален военен университет „Васил Левски“, ВеликоТърново, 27-28.06.2013.
6. Венелин Терзиев, Програмни методи за регулиране на пазара на труда, Университетска научна конференция, Национален военен университет „Васил Левски“, Велико Търново, 27-28.06.2013.
7. Венелин Терзиев, Чужд опит за регулиране на социалното развитие, Университетска научна конференция, Национален военен университет „Васил Левски“, Велико Търново, 27-28.06.2013.
8. Венелин Терзиев, Политика в областта на заетостта и безработицата в България- цели и задачи, Международна научна конференция, Габрово, УНИТЕХ 2013.
9. Венелин Терзиев, Политика в областта на заетостта и безработицата в България в периода на преход към пазарно стопанство, Международна научна конференция, Габрово, УНИТЕХ 2013.
10. Венелин Терзиев, Особености на трудовите отношения в България в периода на преход от планово стопанство към пазарна икономика, Международна научна конференция, Колеж по икономика и администрация, Пловдив, 25 октомври 2013.
11. Венелин Терзиев, Фактори, влияещи върху равновесието и ефективността на функционирането на пазара на труда в условията на преход, Международна научна конференция, Колеж по икономика и администрация, Пловдив, 25 октомври 2013.
12. Венелин Терзиев, Ролята на социалните политики в икономическото развитие, Университетска научна конференция, Национален военен университет „Васил Левски“, Велико Търново, 27-28.06.2013.

13. Венелин Терзиев, Въздействие на политиките на пазара на труда за осигуряване на заетост, издателство „Демапрес-Русе“, 2013.
14. Динекова, Г., Петрова, Р. и др. Социална диагностика на трудовия пазар. С.: Технически университет-София, 1993.
15. Канев, Д. Механизмите на трудовия пазар. Варна: Бряг-Принт, 1997.
16. Сотирова, М. Гъвкави системи на заетост и дерегулация на пазара на труда. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
17. Шопов, Д., Дулевски, Л., Стефанов, Л., Паунов, М. и Малешков, Х. Изследване на пазара на труда и на индустриалните отношения в България след 1990 година. С.: УИ „Стопанство“, 1996.
18. Цанов, В. и др. Пазарът на труда и социалната защита в икономическото развитие на България. С.: АИ „Проф.Марин Дринов“, 2012.
19. Цанов, В. Моделиране на трудовия пазар.- Икономически изследвания, година VIII, 1999, кн.1, сс.123-173 (студия).
20. Иванов, Л. Зависимост между инфлацията и безработицата в България през годините на прехода, С.: „Икономическа мисъл“, кн. 4., 2000.